

TEPLOSIVÁRÁK

Erdély kisebb, mezővárosias vagy falusi településeinek lakói általában a helység központjában emelkedő templomukat erősítették az ellenséges támadások ellen, életük és javaik védelmére.

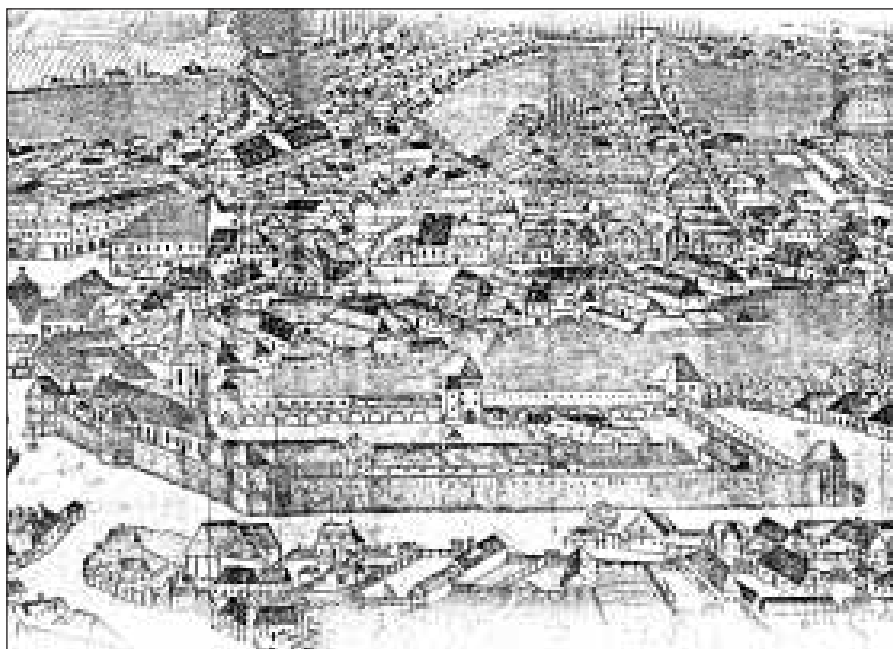
Marosvásárhelyen a ferences kolostort már a 15. század utolsó negyedében védte valamilyen erősítés. A város polgárai 1602 után újjáépítették és kibővítették az akkor már református templomként működő egykori kolostor körüli védőövet. A „*lopva elfundált*”, szabálytalan ötszögű, sarkain ágyútoronyokkal erősített védőfal kiépítése a 17. század egész első felében tartott. A várfalak védelmében meghúzódo kolostor celláiból alakítottak ki maguknak féltettebb javaikat védő, lakható „*kamrát*” az időközben – Bethlen Gábor fejedelemtől – városi privilégiumokat szerzett polgárok.¹⁹⁵

Marosvásárhely példája azonban csak egy a sok közül. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis nemcsak Székelyföld és az ugyancsak kiváltságos szászok lakta helységek templomai körül alakultak ki ilyen erősítvények. Az erdélyi vármegyék kisebb, mezővárosias jellegű településeinek a templomait is hasonló erősítvények védtek, így inkább úgy kellene

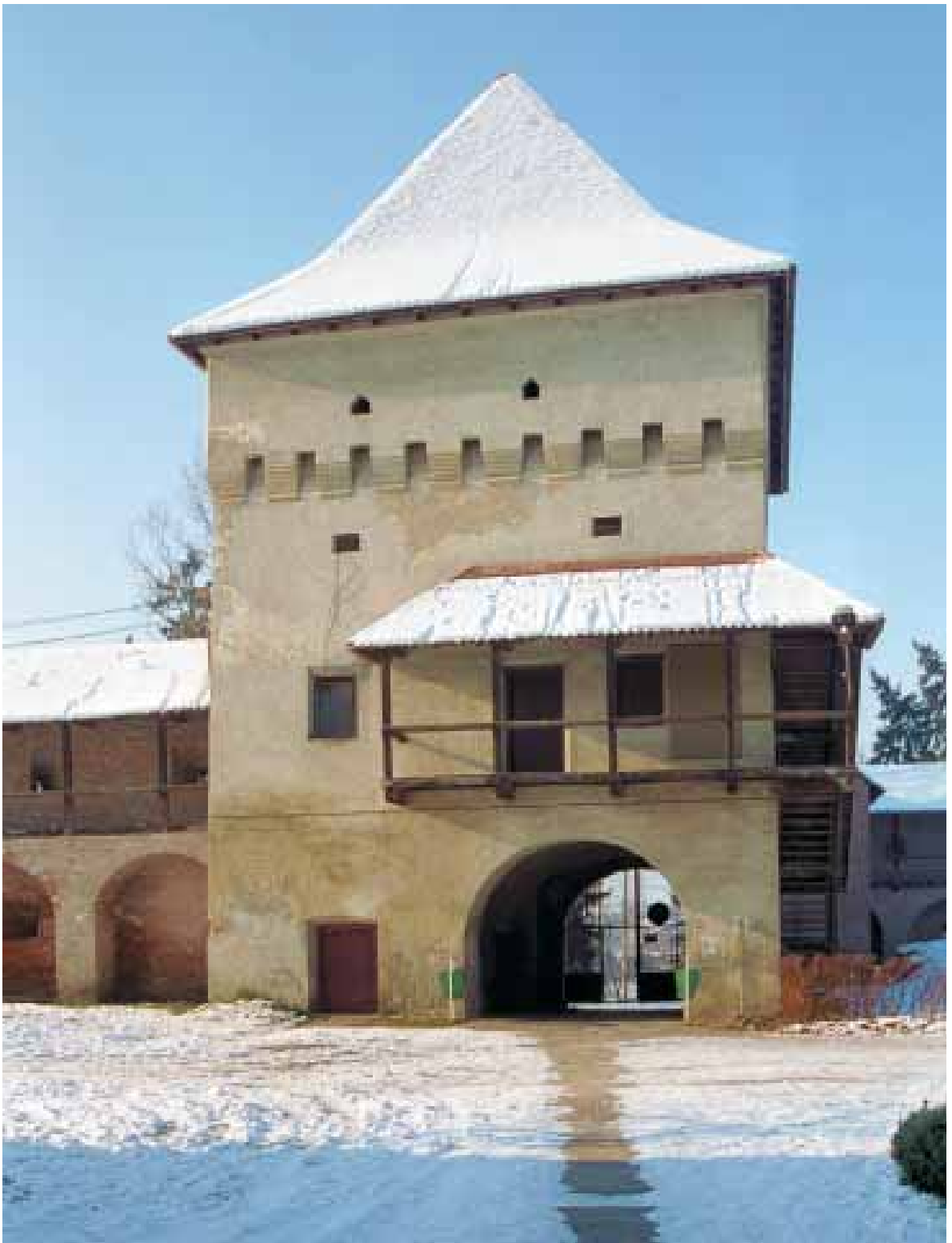
fogalmaznunk, hogy a települések fejlődésének egy bizonyos szakaszában ezt a megoldást jóformán mindenütt alkalmazták, s fennmaradása az erdélyi városiasodás kezdetlegességét, gyengeségét tükrözi. A városiasodásnak ezen, a település központjában emelkedő templomot védővárrá alakító fokán középkorunk századaiban átestek a későbbi városok: Szászsebes, Szeben, Brassó, Beszterce és Szászváros – talán még Kolozsvár esetében is kimutatható hasonló erősítvény korai megléte. Ezen a helyzeten a városok privilégiumaik megszerzése után változtattak, és a meglévő erősítvényeket a legtöbb helyen – a fejlődésében a 15. században megtorpant Szászváros kivételével – fel is számolták vagy befoglalták a modernizált védőövebe.

Bánffyhunyard piacterének központjában a templomot ma már nem létező, a 19. század végén lebontott bástyás várkerítés övezte, amelyből tiszteletet parancsolóan emelkedhetett ki a templom zömök, fatornáccal és fiatornyos magas sisakkal koronázott tornya.¹⁹⁶

Historizáló díszlet helyettesíti ma a dési református templomnak, a só bányászatából meggazdagodott

83. Mikola Tóth István:
Marosvásárhely látképe.
1824.

84. Marosvásárhely. A vár kaputornya

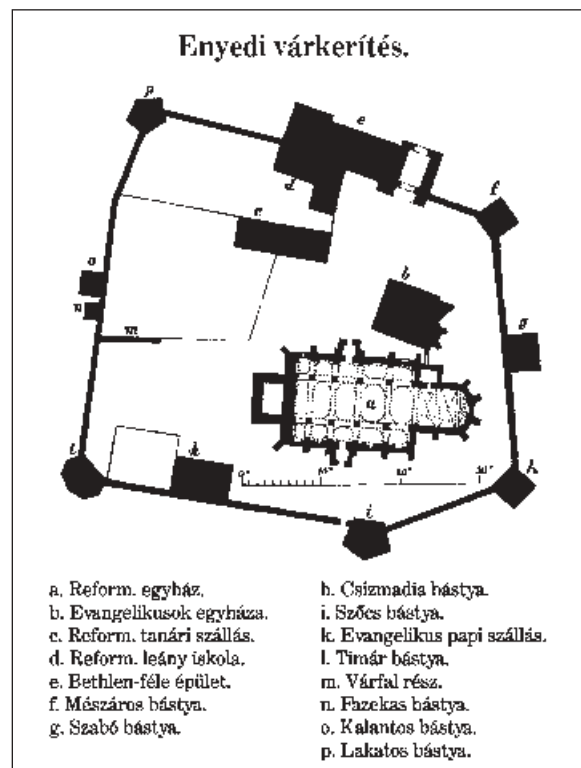
85. Marosvásárhely. A vár déli oldala

86. Nagyenyed. Templomvár. 1867.

város középkori eredetű plébániatemplomának egykor jelentős védőkerítését is.¹⁹⁷

Nagyenyeden viszont ma is áll a két középkori templomot és a gyulafehérvári káptalan egykori birtokközpontját (1535) körülölelő szabálytalan sokszögű, átépítésekről, bővítésekről árulkodó várkerítés, melynek négyszögletes, illetve sokszög alaprajzú védőtornyai, valamint a legutóbbi évek régészeti ásatásaiból¹⁹⁸ ismert falszorosai céhek és vallásos társulatok (kalandosok) tagjainak gondozásában voltak.¹⁹⁹

Napjainkig viszonylag épen maradt fenn az újtordai templomvár, amelynek körkörös alaprajzú védőfalait ma már csak egy hengeres torony alsó szintje és a kiugró kapu emeletes építménye őrzi. Orbán Balázs még három másik torony alapfalait, néhány kőkeretes, csúcsíves ajtót is megfigyelhetett, s szerinte a kapuépületet csapórács és szurok öntők védték. Az általa mintegy 9–10 méterre becsült eredeti magasságú, támpillérekkel is megerősített falakat visszabontották, és ottjártakor csak az egykori felvonóhíd egyik csigájának a meglétéből

*87. Nagyenyed.
Templomvár*

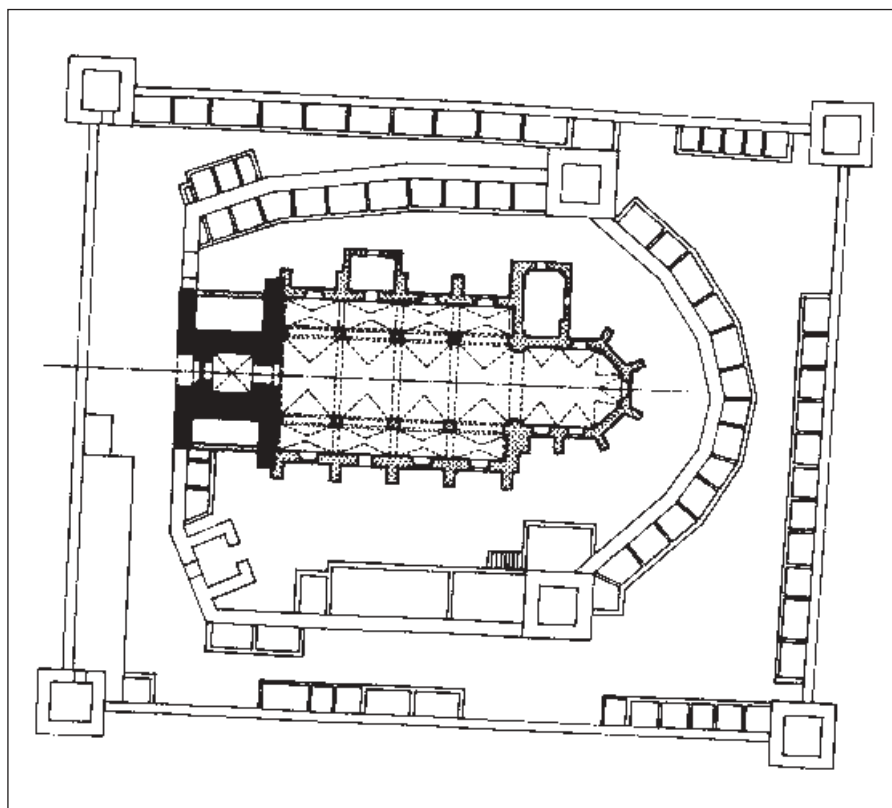

*88. Torda. Az újtor dai
templomvár kapuja*

következtetett arra, hogy valamikor vizesárok fogta körbe az együttest. Az újtordai „castellumot” 1601-ben a hajdúk úgy foglalták el, hogy egyik befalazott kapuját betörték. Valószínű, hogy a templom 1504-es átalakítása táján emelték a védőfalakat, s a 16. század folyamán többször is építkezettek rajta.²⁰⁰ A szomszédos Ótordán a 19. század végén még álltak az orsósan kiszélesedő piactér nyugati során azok a bástyákkal erősített falak, amelyek egységbe foglalták a mai református templom és a sókamara-ház előzményét, az Ágoston-rendiek kolostorát. A reformáció után a kolostor épületéből alakították ki a kamaraházat, amely a 16–17. században a fejedelmek szállásául is szolgált. Díszes udvari kapuját és az épület főhomlokzatát Báthory Zsigmond uralkodása idején szépítették.²⁰¹

Legkorábban a dél-erdélyi, a 15. század elejétől kezdve állandó török betöréseknek kitett, kiváltságos szász települések kezdték el templomaik erősítését, s a 15–16. század fordulóján ezek a négyszögletes alaprajzon emelt tornyokkal, kapuvédő barbakánnal erősített, többnyire ovális alaprajzú védőkerítéssel körülvett épületegyüttesek nagy többségükben készen is álltak. Az általunk vizsgált korszakban inkább csak

bővítették védműveiket, s ekkor nőttek fel hozzájuk igényeikben a Királyföldön kívüli szász települések is. Modernebb koncepciójú, szabályos alaprajzon emelt szász templomvárral így nemigen találkozunk. A helyenként feltűnő szabályos, téglalap alakú várkerítések többsége is az előzőleg már védőmelettel ellátott templom hossz tengelyéhez látszik igazodni, így aligha tekinthetjük ezeket az olaszrendszerű erősítés bizonyosságainak, sokkal inkább a meglévő védművek logikus kiterjesztésének. Hóltövény külső védőöve biztosan kivétel ebből a szempontból: archaikusan ovális védőkerítését a 17. század első felében kettőzhatték meg egy újabb, immár szabályos, téglalap alakú, négy saroktornyos külső védőövel. A Szászföldön szinte általánosnak tekinthető négyszögletes védőtornyok mellett ritkábban találkozunk ezeken az erősítéseken olaszbástyára emlékeztető tornyokkal, az azonban gyakran megtörténik, hogy, akár csak az olaszbástya alakú tornyokat, a védőfal meghosszabbítására támasztják rá ezeket a négyszögletes saroktornyokat is. A sokszögű tornyok Kőhalomszéken és a Barcaságban a leggyakoribbak. Barcarozsnyó középső és alsó váruddarának a védelmére a 17. században építettek ilyen olaszbástyát utánzó

89. Hóltövény.
A templomvár alaprajza

90. *Andreas Altomonte:
A höltyvényi templomvár.
1727.*

tornyokat, Barcaszentpéter ötszögű tornya 1676-os feliratot visel, 1654-ben épült Keresztényfalva ötszögű tornya. Az 1600-as évekre keltezik Homoródbene hatszögű védőtornyát, akkoriban építhették Ugra pártázatos falait és sokszögű bástyáját, 1673-ban pedig Kaca külső vára kapott sokszögű tornyot. Az új-egyházszéki Márpodnak szabálytalan sokszöget zártak körül a kurtinái, ezek sarkain viszont olaszbástyára emlékeztető két torony élte túl a modern iskola felépítését. A lábaturukon nyitott, tűzfegyvereknek szánt nagy lőréséből ítélve a 17. század elején épülhettek.²⁰²

Székelyföld vártemplomainak a kialakulása a százokéinál valamivel később, a 15. század végén kezdődött el elsősorban a déli, támadásoknak inkább kitett részeken, és viszonylag lassú ütemben folytatódott a következő század folyamán. Ezt a késést több körülmény együttes hatásával magyarázhatjuk.

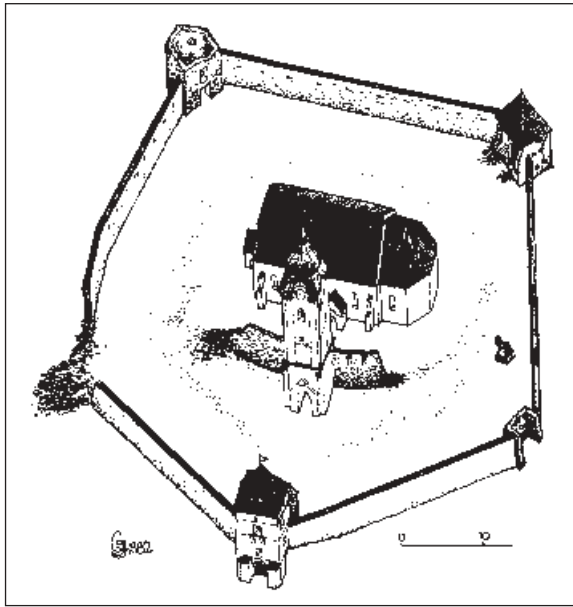
Tény az, hogy a szász templomvárak építését kiváltó 15. századi török betörések korántsem okoztak olyan pusztításokat a sokkal elszigeteltebb székelyföldi településekben, mint Dél-Erdély szászok lakta vidékein. A földművelésből élő szász vidékkel ellentétben a főleg állattenyésztéssel foglalkozó, az erdős hegyekkel szomszédos székely közösségek négy lábú vagy onát amúgy sem igen lehetett volna szűk falak közé menteni, sokkal előnyösebb volt az állatállománnyal együtt a közeli erdőkbé, barlangokba vagy az ellenség számára megközelíthetetlen havasi legelőkre menekülni. De a szász vidékekkel ellentétben, amelyek kiváltságaiknak megfelelően háború idején zsoldosokat állítottak, a székelység fejenkénti hadkötelezettsége miatt olyan férfi sem igen maradhatott otthon, aki a várfalak őrizetét elláthatta volna. Így, meggyőződés-

sünk szerint, a székelyföldi erődítményeket amúgy sem lett volna ki védelmezze.²⁰³

A 15. század végétől Székelyföldön is egyre hangsúlyosabban jelentkező jobbágyosító törekvésekben kell keresnünk annak az ellentmondásos székely mentalitásnak a gyökereit is, amely a széki területen mindenfajta erődítmény létesítésével szembe szállt, saját szabadságát féltvén a kisajátítható erődítménytől, valamint az állandó karbantartáshoz elengedhetetlen, robotkötelezettségekhez, így jobbágyosításhoz vezető közmunkától. Így fordultak szembe a székely székek még azokkal a törekvésekkel is, amelyek, mint a marosvásárhelyi vár, akár a saját körükből kiemelkedett települések biztonságát voltak hivatva szolgálni.²⁰⁴

A 16. század közepéig terjedő időben emelt korai templomvárakat az archaikusabb, ovális alaprajzú, magas várfalak övezte, kaputornyos és szurokontóros megoldások képviselik, melyeknek elemei nemcsak Székelyderzszen, Sepsiszentgyörgyön és Illyefalva belső védőövében, hanem Csíkkarcfalván is felismerhetők. A templomot csak néhány esetben látták el olyan felmagasított és ívekkel összekötött gótikus támpillérekre támaszkodó kiugró védőemelettel, amelyet Sepsiszentgyörgyön, Zabolán és Esztelneken a 16. század második felében, Székelyderzszen pedig valószínűleg csak a következő században építettek.

A 16–17. század fordulójának vérzivataros évei döbenthették rá a székely társadalmat a közösségi erődítések fontosságára, s ebben a korszakban jelentkeznek először az olasz reneszánsz teoretikusai által kidolgozott védelmi rendszerek formái – szabályos alaprajzban és olaszbástyákat utánozó saroktornyok-

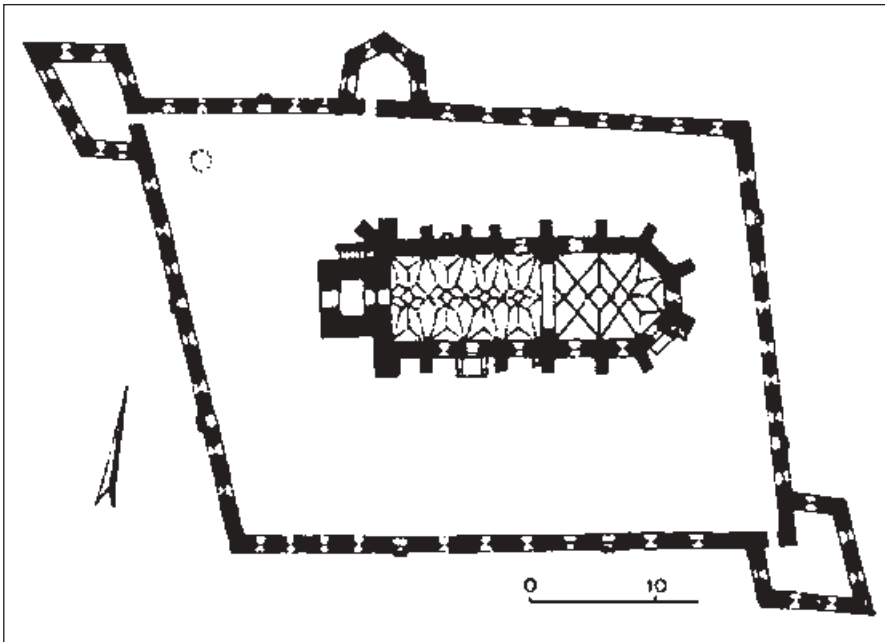
91. Illyefalva. Templomvár

92. Illyefalva. Templomvár

ban tükröződő – hatásai ezeknek az építkezéseknek a legigényesebbjein.

Illyefalvának a 18. században átépített református temploma a falu fölötti magaslaton áll. A templomtól délre különálló harangtorony emelkedik, amelynek oldalain még láthatók a belső védőfal csonkjai. Ez az első védőöv a meglévő falmaradványok, terepdomborulatok és a hozzá tartozó árok maradványainak vonalából kikövetkeztethetően ovális alaprajzú volt, amelyhez a templomtól délnyugatra még egy félkör alakú torony is csatlakozott. A kaputorony alja boltozott volt, felső emeleteit az udvarról lehetett megközelíteni. Az alul „öles” – 1,90 m-es vastagságú – falak felfelé elkeskenyednek, bennük sülyesztett szuroköntőket találunk, és védőfolyosót tartó belső párkánnyal fejeződnek be – ezekre utalnak a ma meglévő csonkok. A maradványokból kikövetkeztethetően a védőfalak magassága elérhette a 6,5–7 métert. Ilyen vár védelmezte az 1578-tól már mezővárosi jogállá-

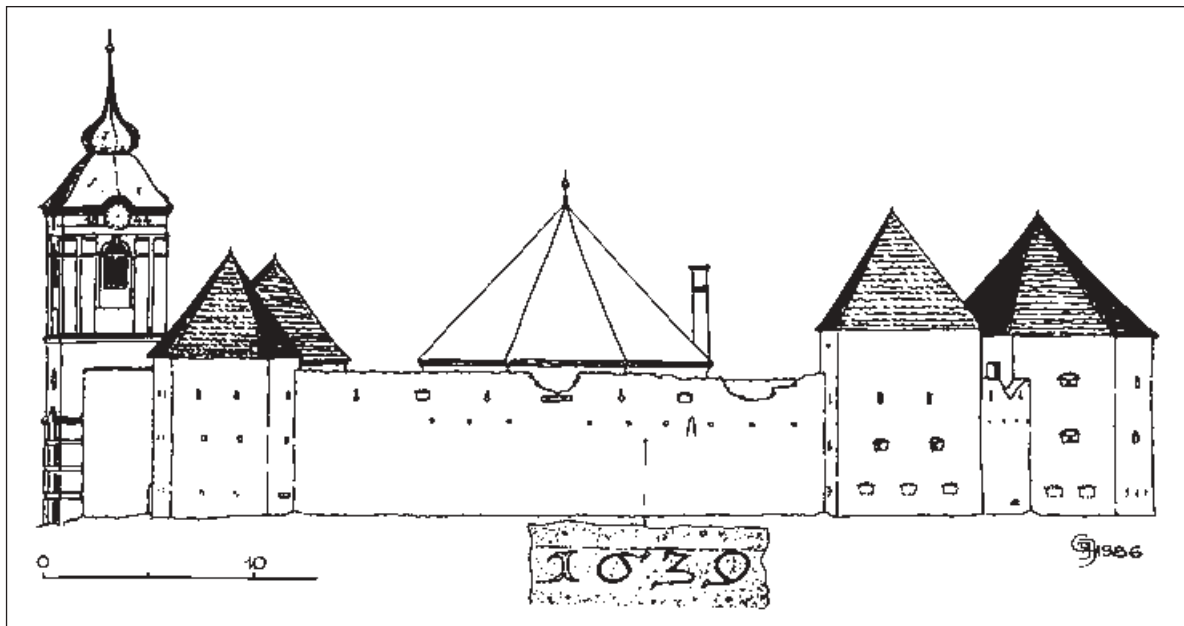
93. Nagyajta. Templomvár

sú, népes háromszéki település lakóit 1612-ben a brassóiak ismételt támadásaival szemben: első alkalommal az ostromlók elvonultak, másodsorra az illyefalviak feladták az ellenállást. Valószínű, hogy e tapasztalatok hatására határozták el a külső, ötszögű, a sarkain olaszbástyát utánozó, illetve négyszögletes alaprajzú beugró tornyokkal erősített védőöv megépítését. A kapubástyát lőréses és – a kapu fölötti má-

sodik emeleten – szuroköntő védte. A kaputoronyhoz csatlakozó védőfalak 5,5–6,5 méter magasak voltak, gerendaszerkezetű védőfolyosó és sűrű egymásutánban következő fülkés lőréses figyelhető meg rajtuk. A külső vár szerkezetében megjelenő, olaszbástyákat utánozó védművek s a lőréses formája utal arra, hogy ezek 1612 után, de a falura és lakóira nézve katasztrofális következményekkel járó 1658. eszten-

94. Nagyajta. Templomvár

95. Sepsiarikos. Templomvár

dő előtt elkészülhettek. 1658-ban ugyanis a Barcaságot és Székelyföldet dúló török–tatár csapatok ötnapos ostrom után a várat bevették, feldúlták, életben maradt védőit pedig fogságba hurcolták.²⁰⁵

Az ugyancsak mezővárosias méretű miklósvárszéki Nagyajta középkori eredetű unitárius templomát az előbbinél bonyolultabb rendszer szerint erődí-

tették. A késő gótikus szentély és a vele egyenlő magasságra hozott, azonos boltozású korábbi hajó is keskeny és magas lőrésekkel ellátott védőemeletet kapott valamikor a 16. század utolsó évtizedeiben, s ezt a belső védművet a hajó nyugati oromfalához csatlakozó, az alsóbb szintjein ma is középkori részleteket őrző toronnyal egészítették ki. Ezt az épületet veszi körül a

96. Sepsiarikos. Templomvár

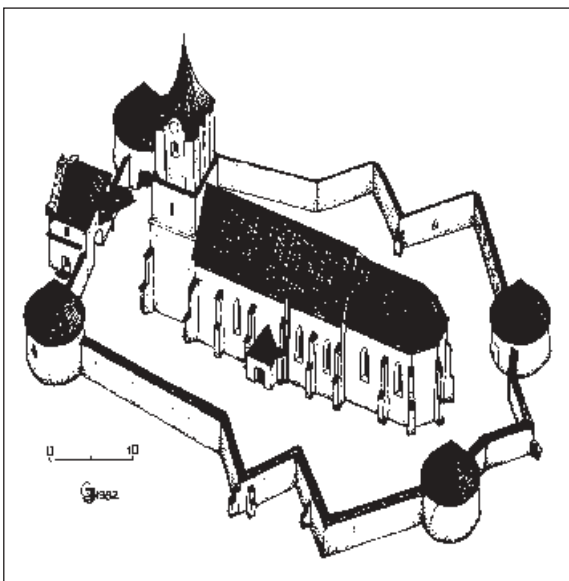

97. Kézdiszentlélek. Templomvár

szabálytalan négyszögű, mintegy 5–6 m magas, helyenként fogazott pártázattal koronázott várfal, amelynek bejárata az északi oldalon nyílik egy formájában ötszögű bástyát utánzó torony alatt, északnyugati és délkeleti sarkán pedig egy-egy ugyancsak ötszögű, olaszbástyához hasonló tornyot ragasztottak hozzá. Közülük az északnyugati elegáns építészeti megoldással a nyugati falra és annak meghosszabbítá-

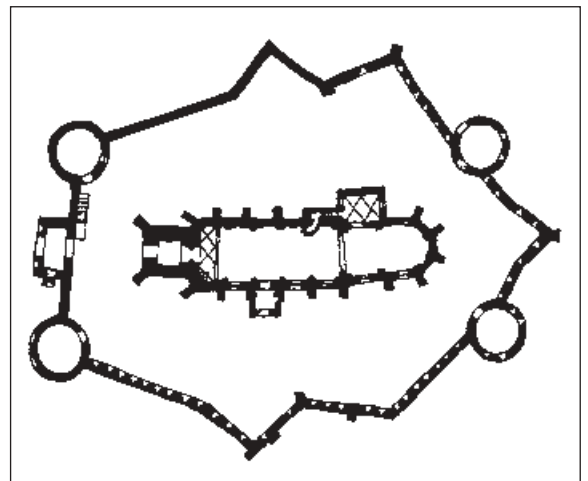
sára támaszkodik, a délkeleti pedig magába foglalja a falsarkot. A kaputorony védelmét egy háromszögletű pajzsmű is segítette. A várfal mentén belül, a lappancsos, vízszintes lőrés előtt védőfolyosó futott végig, amelynek padlószintjén kulcs alakú lőréssel ellátott kiugró szuroköntők sorakoztak. Ez a külső védőöv feltehetőleg 1622 előtt készült el.²⁰⁶

A háromszéki Sepsziárkos unitárius temploma kö-

98. Kézdiszentlélek. Templomvár

99. Kézdiszentlélek. A templomvár alaprajza

rül a szabálytalan ötszögű alaprajzon emelkedő, olaszbástyákat utánzó saroktoronyokkal, valamint négy- szögletes kaputoronnyal ellátott és árokkal övezett várnak 1639 előtt kellett elkészülnie. A falak mögött rejtőző védőfolyosóról kulcslyuk alakú és lappancsos lőrések, illetve falba süllyesztett szuroköntők nyíltak. A bástyák alsó szintjén nagyobb kaliberű fegyverek számára szolgáló, szegmentíves záródású lőrések is sorakoznak.²⁰⁷

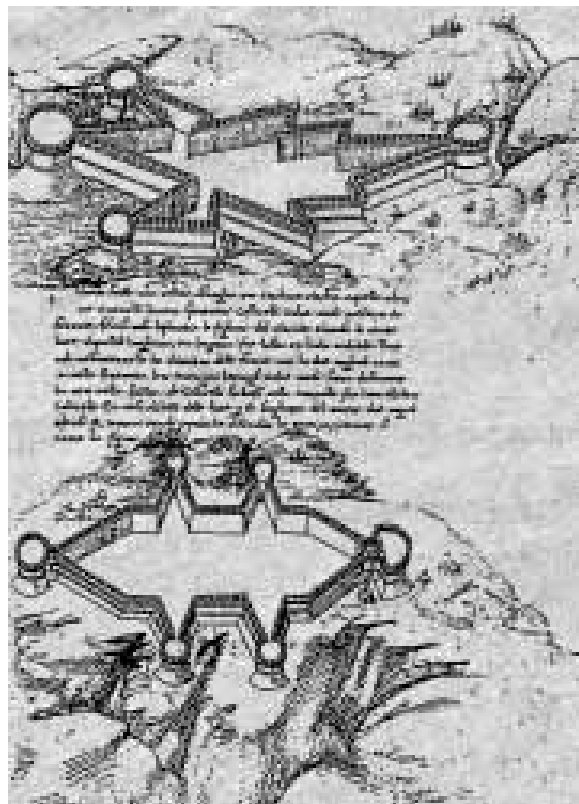
Kézdiszentlélek középkori eredetű plébániatemplomának gótikus épülete torony–hajó–szentély térfűzésű együttest alkotott egészen az 1980-as évekig, amikor két idomtalan és tömeghatását teljesen lerontó oldaltérrel bővítették a szentélyt, megsemmisítve a középkori sekrestyét és feltehetőleg a vakolat alatt megbúvó külső és belső falfestményeinek jó részét is.²⁰⁸ A templomot körülvevő, viszonylag alacsony védőfal Erdélyben teljesen egyedülálló alaprajzú, a templom hossz tengelyéhez igazodó szimmetrikus sokszöget határol, amelynek rövid oldalain ugyancsak szimmetrikusan elrendezett kis kerek tornyocskák fogják közre nyugaton a kapuépületet, keleten pedig a védőfal hegyes, ékszerű kiszögellését. Ehhez hasonló, ezúttal páros és ugyancsak szimmetrikus elrendezésű

falécek ugranak ki a hosszoldalakon is. A falakat és a tornyokat keskeny és magas lőrések törik át.

A történeti adatok arra utalnak, hogy 1731-ben az új kerítés még csak épülőfélben volt. Különleges formája a kutatók szemében a 18. század föld- és téglakerődítményeit idézte, így többen is emezek függvényében keltezték, a hibás interpretáció ellenére is helyesen, e század elejére. Ez a kétségtelenül homogén és valóban 18. századi szerkezet azonban nem a francia erődítési rendszer elveiből indul ki. Első pillantásra nyilvánvaló ugyanis, hogy azokkal nincsenek összhangban a tornyocskák, melyeknek – az északi, temető felőli oldalon – az eresztét egy magasabb ember elérheti. Márpedig ezek szerves alkotóelemei az együttesnek, eredetét tehát más irányban kell nyomoznunk.

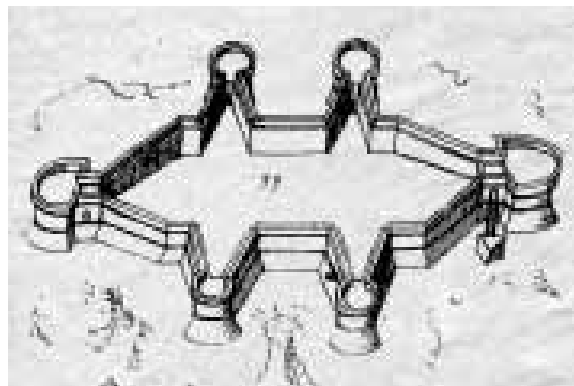
A kézdiszentléleki védőrendszernek elsősorban a teljes célszerűtlensége és hatástalansága ragadja meg a figyelmünket. Ilyen falakkal és ezekkel a földszintes tornyocskákkal nyilvánvaló, hogy nem az ágyútűz elleni védekezésre gondoltak építői. Marad akkor a zordonságot, a harciasság elemeit tornyocskákban és megtört vonalú kurtinákban megfogalmazó, kissé megmosolyogtató igyekezet, amelynek esetében az oldalazó védmű funkcióit 5–6 méteres falszakaszokból kialakított ollók és az ezek mögött 2–3 lőréspár biztosította „tűzerő” képviseli.

Ezek a formák igen sokat elárulnak a védőmű tervezőiről. Ha védelmi funkcionalitásról és hatékonyságról nem beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy ez a furcsa szabályosságú, a csillagsokszögekhez hasonló védőfal sokkal kisebb alapterületet kerít, mint amekkorát valamely szabályos vagy a szabályos-

100. Francesco di Giorgio Martini: Hegy lábához épült erődítmény terve. 15. sz. vége

101. Baldassare Peruzzi: Erődítmény terve. 1536 előtt

hoz közelebb álló sokszögű alaprajz alkalmazásával védeni lehetett volna, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a várfal építői ilyesmire nem is igen törekedtek, vagy nem ez volt elsődleges számukra. Nézetünk szerint az alaprajz fantáziadús játékossága ragadhatta meg a figyelmüket szimmetriájával, különleges szabályosságával és formagazdagságával. Minthogy a várhoz közelítő vagy a várban nézelődő gyalogos legfennebb a térképzés nyugtalanító szeszélyességét érzékeli, arra kell gondolnunk, hogy eredetileg is a csodálatos, sosem látott rajz inspirálhatta az építőket.

Fentebb láthattuk, hogy Erdély és a Székelyföld kora újkori építészetében miképpen értelmezték újra Marosvásárhely, Sepsiarókos, Illyefalva közösségi várainak építéskor Váradnak vagy Fogarasnak az ő közmunkájukkal is kiépített bástyás erődítményeit a 17. században. Az előbb említett emlékek mindenike esetében érvényesül is a harcászati célszerűségnek legalább az az alapvető követelménye, hogy a védett terület nagysága és a védőöv hossza optimális, gazdaságos arányban álljon egymással. Ezekről el is mondhatjuk bátran, hogy építőik a fejedelmi építkezéseken szerzett tapasztalataikat gyümölcsöztették.

Ilyen előképről esetünkben nincs szó, és a potenciális ostromlót rémítő, furcsa szabályosságú „díszlet” elkészítését a kor szigorú gazdaságossági elvei eleve kizárták volna, ha Kézdiszentléleken, ahol a házak kerítését is fejtett kőből rakták, nem kínálta volna a Perkő a templom közelében a könnyen fejthető kőanyagot. A falu lakóit így a gazdaságtalan építkezés nem érintette annyira súlyosan, hogy lemondtak volna az érdekes, közeli és távoli környéken egyedülálló struktúra megvalósításáról.

Kézenfekvő az is, hogy ilyen megoldást szakember a 18. század elején nem ajánlhatott. Arra kell gondolnunk tehát, hogy valamilyen építészeti traktátus il-

lusztrációi mozdíthatták meg az építkezők fantáziáját. Ezek közül különösen azoknak van jelentősége, amelyek Francesco di Giorgio Martini (1439–1502) kéziratára vezethetők vissza.

A nagy sienai építésznek a 15. század végén keletkezett rajzai között találunk ugyanis olyanokat, amelyeket ő hegyek lábához épült városok erődítésére ajánl és amelyeket – mondanunk sem kell – nem kiviteleztek soha. Ezek a megtörő falszakaszok nagyságrenddel hosszabbak, tervezőjük esetenként az ékek csúcsára is tornyokat illesztett, amelyek tökéletesen meg is feleltek a kor harcászati elképzeléseinek. A sienai mester kézírata és a 16. században megsokasodó traktátusok közötti kapcsolatra egy másik sienai építész rajza világít rá: Baldassare Peruzzi (1481–1536) hagyatékában is megtaláljuk a 16. század első felében taktikailag már mindenképpen indokolhatatlan tervnek egy változatát.²⁰⁹ Minthogy Peruzzi rajzai Sebastiano Serliót (1475–1554) és Giacomo Barozzi da Vignolát (1507–1573) is megihlették, nem zárható, hogy az ő elképzeléseiket közvetítő generáció számtalan traktátusának valamelyikében is előfordulhat még ennek az érdekes *disegnó*nak valamilyen változata.

A csak nagyságrendekkel mérhető léptéktévesztés, amely a kézdiszentléleki erődítményt és a sienai mester eredeti elképzelését elválasztja egymástól, közvetett bizonyítékot kínál arra, hogy a székely közösség egy tanult fia vagy éppen művelt, bibliofil patrónusa által közvetített rajz hatására választotta ezt a kora reneszánszban gyökerező megoldást a 18. század húszas éveiben, akkoriban, amikor Erdély igazi erődítményeit már a francia rendszerhez igazították,²¹⁰ Kézdiszentlélek mai látogatója pedig a Perkő pereméről elétároló látványban gyönyörködve hajlik arra, hogy elismerje az egykori építők igazságát.